

A könyvtáros a hibrid könyvtárban

Koltay Tibor

A jövőre vonatkozó jóslatok sokszor kész tényként találják azt, ami csak feltételezhető. Óvakodnunk kell attól, hogy elhiggyük: a jövő könyvtárai kizárólag digitális dokumentumokat fognak tartalmazni. Sokkal több érv szól amellett, hogy rövid és középtávon valószínűleg a digitális és papíralapú dokumentumok tartós együttélése lesz jellemző. Ezt mutatja, hogy megjelent a hibrid könyvtár elnevezés.

A digitális, virtuális és az elektronikus könyvtár fogalmát sokszor szinonimaként használják, továbbá hogy a digitális könyvtár elnevezést egyre gyakrabban használják a virtuális és az elektronikus könyvtárak megnevezésére. Célszerű azonban megkülönböztetni a digitális (elektronikus) könyvtárat a virtuális könyvtártól, amely olyan azonosítóknak a rendezett gyűjteménye, amelyek másutt tárolt, és hálózaton elérhető dokumentumokat jelölnek és tesznek elérhetővé.

A könyvtárosok sok mindent tudnak ahhoz, hogy kezelni tudják a jövő hibrid könyvtárát. A feladatok egy jelentős része sem új, de meg kell tanul-

nunk bánni a digitális dokumentumokkal és szemléletünknek alkalmazkodnia kell a digitalizálás adta körülményekhez.

A számítógépes hálózatok elterjedése nagy mértékben befolyásolja annak módjait, ahogyan a könyvtárak alapvető küldetésének megfelelően azt kívánja elérni, hogy megkönnyítse a dokumentumokhoz való hozzáférést; és hogy támogassa az őt fenntartó intézmény küldetését vagy az általa szolgált közönség érdekeit. Nem változott azonban a könyvtárak működésének miérettje.¹

Jóslatok

Ezzel kapcsolatban érdemes megszívlelnünk *Michael Buckland* szavait. „Sokat írtak az utóbbi években az új technikának a könyvtárak jövőjére gyakorolt lehetséges hatásairól. Ebben semmi új nincs. Lehetséges, hogy hosszú távú látomásoknak jótékony hatása lehet a viták és a gondolkodás ösztönzésére.

Az is sejthető azonban, hogy a retorika és a sajátos technikai javaslatok nem túl sok közvetlen segítséget jelentenek azok számára, akiknek az a súlyos felelősségük, hogy valamely könyvtár jövőjét megtervezék: vezetők, fenntartók, könyvtárosok és könyvtárhasználók, akik öt- és tízéves terveket dolgoznak ki, az új, központi könyvtárépület magas költségein morfondíroznak, vagy a megszokott papíralapú technika és a számukra kevésbé ismert, bizonytalan számítógépes technika kapcsolatai miatt aggódnak. A létező könyvtárak gondjai súlyosak. Az elektronikus könyvtárakkal kapcsolatos víziók bizonytalannak és gyanúsnak tűnnek. De még akkor is, ha ezek a víziók jónak látszanak, egyáltalán nem világos, hogy a mostani helyzetből az oda vezető járható utakat sikerült-e megfelelően feltérképezni.”²

Ez annál is inkább így van, mert a jövőre vonatkozó jóslatok sokszor kész tényként tálalják azt, ami majd csak várható, hogy be fog következni.

Például az alábbihoz hasonló érveket olvashatunk: Amikor a számítógépe képernyőjéről kényelmesen lehet majd olvasni.

Amikor mindenütt jelen lesznek a számítógépek.

Amikor minden könyvtári anyagot digitalizáltunk stb.

Akkor a könyvtáraknak digitális formában kell működniük, mert csak úgy hatékonyak.

Itt persze jobb lenne az amikor szót a ha szócskára cserélnünk, és nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy a legtöbben nem a feltételekre emlékeznek majd, hanem a következtetésekre.³

Digitális, virtuális, elektronikus

Már a fentiekben is látható volt, hogy a digitális, virtuális és az elektronikus könyvtár fogalmát sokszor szinonimaként használják, továbbá hogy a digitális könyvtár elnevezést egyre gyakrabban használják a virtuális és az elektronikus könyvtárak megnevezésére.⁴

Pedig hasznos lehet különbséget tennünk közöttük. E tekintetben könnyebb a dolgunk a virtuális könyvtárakkal. A virtuális könyvtárnak célszerű nevezni olyan azonosítónak a rendezett gyűjteményét, amelyek másutt tárolt, és hálózaton elérhető dokumentumokat jelölnek és tesznek elérhetővé.

A virtuális könyvtárak fontos válfaját jelentik a lelkes szakemberek által összeállított kalauzok (amelyeket angolul hol Virtual Library-nek, hol egyszerűen Directory-nak neveznek). Ezeknek fontos jellemzője, hogy a meglévő forrásokból valamilyen meghatározott szakmai szempontok szerint válogatnak, még ha ezeket a szempontokat nem is mindig közlik.

A digitális és az elektronikus könyvtár elkülönítése nem ilyen egyszerű és úgy tűnik, nem is érdemes szigorú határokat vonnunk e két fogalom meghatározás közé.

Nézzük meg az elektronikus könyvtár alábbi meghatározását: *„A dokumentumokat elektronikus formában tárolják, nem pedig papíron vagy egyéb, helyhez kötött médiumon. Elektronikus dokumentumok egészéről vagy egyes részéről az olvasó kényelme érdekében papírmásolat készíthető. Az elektronikus könyvtár lényege azonban az, hogy a dokumentumokat elektronikus (vagy egyéb, géppel olvasható) formában tárolják, s így is használhatóak.”⁵*

Tegyük hozzá ehhez Donald Waters definícióját, amely szerint a digitális könyvtárak olyan szervezetek, amelyek egy meghatározott közösség (meghatározott közösségek) számára eszközöket nyújtanak digitális művek gyűjteményeihez azonnali és gazdaságos eléréséhez. Az eszközökhöz tartozik a szakosodott személyzet, amely kiválasztja, strukturálja, intellektuális hozzáférésre felkínálja, interpretálja, terjeszti mindezen gyűjteményeket, melyeknek integritását megőrzi és hozzáférhetőségét a jövőben is biztosítja.⁶

Nos, látható, hogy ez esetben nehezen tudjuk elválasztani egymástól a digitális és az elektronikus könyvtár fogalmát és elnevezését. Eléggyé látszik a

is, hogy a virtuális könyvtárak a digitális könyvtárak eszköztárát gazdagítják, tehát a digitális könyvtárat a virtuális könyvtár fölerendelt fogalmának tekinthetjük. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy érdemes önálló fogalomként is kezelnünk, főleg, ha csak a WWW-n való jobb eligazodásunkat szolgálják a virtuális könyvtárak, amelyek legtöbbször a jó minőségűnek ítélt forrásokra mutatnak rá.

Mit kell tennünk az elektronikus formában létező dokumentumokkal? - kérdezhetjük Bucklanddal.

Kis kivétellel ugyanazt, mint azokkal, amelyek papíron vagy mikrofilmen férhetőek hozzá:

- ☞ Katalogizáljuk őket, a kéziratokhoz hasonlóan figyelve arra, hogy a szöveg melyik változatáról vagy állapotáról van szó.
- ☞ Hozzáférhető helyen tároljuk őket.
- ☞ Jelzetet adunk nekik.
- ☞ Gondoskodunk arról, hogy a megfelelő bibliográfiai és raktári adatok hozzáférhetőek legyenek bibliográfiai adatbázisokon keresztül.⁷

Mindebből látható, – és ez talán a legfontosabb – hogy a fenti definíciókban ráismerhetünk a könyvtár (jelzők nélküli) meghatározására.⁸

Közben Nagy-Britanniában már hibrid könyvtárakról beszélnek és kifejlesztésükre öt új projektet hirdettek meg az Elib könyvtári program keretében. A hibrid könyvtárat nem valamiféle nehézkes átmenetnek tekintik a papíralapú könyvtár és a digitális könyvtár között, hanem önálló értékű modellnek.⁹

Mindazonáltal a hibrid könyvtár fogalmának megjelenése is arra mutat, hogy rövid és középtávon valószínűleg a digitális és papíralapú dokumentumok tartós együttélésével számolhatunk. Erre hívja fel figyelmünket Michael Gorman is: „Az a valószínű, hogy az elektronikus könyvtár nemcsak elektronikus és lineáris (főként nyomtatott) dokumentumokat tartalmaz majd, hanem a kettő hibridjeit is, ahol is a könyvtár valamifajta kiadóként – könyv-

terjesztőként működik, s kiváló minőségben elektronikus szövegeket és grafikákat nyomtat.”¹⁰

Hibrid könyvtár

Hogy e „társbérlettel” számolnunk kell, több okra vezethető vissza.

Először is tudnunk kell, hogy másként használhatók és más előnyöket mutatnak a papíralapú és másokat az elektronikus dokumentumok.

Az elektronikus dokumentumok igazán akkor használhatók jól, amikor:

- ☞ a dokumentumok nagyon változékonyak, ahogy azt a menetrendek, árfolyamok és hasonlók esetében tapasztaljuk;
- ☞ a dokumentumok manipulációja szükséges, például ha egy szöveget módosítani, javítani kell, vagy új formátumot kell kialakítanunk;
- ☞ terjedelmes szövegben neveket vagy bizonyos szavakat vagy kifejezéseket kell keresnünk.
- ☞ távoli anyag időnkénti és felületes használatára van szükség.

Látnunk kell, hogy ezek között a példák között nem találunk olyat, amely a szisztematikus, folyamatos olvasásra vonatkozna.¹¹

A digitális könyvtár mint válságkezelő eszköz

A digitális könyvtáraknak a konkrét technikai megoldások mellett vannak metaforikus funkcióik is: olyan eszközként működhetnek, amely lehetővé teszi, hogy a döntéshozók (könyvtárosok és fenntartók a könyvtárak és könyvtárosok jövőjét illető kérdésekre válaszoljanak.

Ennek példaként vehetjük a Kaliforniai Digitális Könyvtár (California Digital Library, CDL) létrehozásának stratégiáját.

A CDL a könyvtárakat fenyegető, soktényezős és nemzetközi méretű válság kezelésére született. A jelenlegi nagy gyűjtemények ugyanis nem tarthatók fenn. A könyvtárak átalakítására tett eddig legjobb hatékonyságú intézkedések sem tudták az alapvető problémát megoldani. A megoldásban a könyvtárak mellett az egész akadémiai közösségnek részt kell vállalnia, ezért a CDL a könyvtár és a tudományos kommunikáció szerves összefüggésének felismerésén alapul. Szorosan kapcsolódik az egyetem küldetéséhez, ugyanakkor a nagy nyilvánosság számára is elérhető nagyobb részben.

Maga a CDL a forrásmegosztás (eddig is ismert és gyakorolt) tevékenységén alapszik, kiegészíti a nyomtatott állományokat és sok esetben azok jobb felhasználását segíti.¹²

Problémák

A digitális könyvtárakkal kapcsolatos kételyek másik (és talán legfontosabb) forrása a szerzői jogi problémák köré csoportosítható. Mivel a szerzői jog – a csupán szűkebb tudományos témákra specializálódott folyóiratok esetében mindenképpen – a kiadók profitját védi, az elektronikus dokumentumok esetében korlátozásokat hoz magával.

Úgy tűnik ugyanis, hogy számos kutató és könyvtáros erőfeszítései ellenére sem valósult meg az az elgondolás, miszerint az egyetemeknek saját kezükbe kellene venniük a tudományos folyóiratok egy részének publikálását.¹³

Hogy a szerzői jog követelményeinek megfeleljünk tehát, két utat választhatunk. Az egyik út, hogy azt korlátozzuk, hogy mihez férhetnek hozzá az olvasók, vagyis csak olyan anyagokhoz nyújtunk hozzáférést, amelyekre nem vonatkozik szerzői jogi oltá-

lom. (Ezt teszi például a Magyar Elektronikus Könyvtár.)

A másik út, hogy azt korlátozzuk, hogy ki férhet hozzá bizonyos anyagokhoz. Jelentős összegeként vásárolunk egy-egy egyetemi kampuszra vagy egy-egy konzorciumra terjedő hozzáférést adatbázisokhoz, folyóiratok teljes szövegeihez és e kettő különböző kombinációihoz. Ez a kör a jövőben bővíthet könyvek teljes szövegével is.

Ezt tesszük, miközben a papíralapú könyvtárban korlátozás nélküli és szabad hozzáférést tudunk nyújtani könyvekhez és folyóiratokhoz, akármilyen szerzői jog védi is őket.¹⁴

Persze itt elhanyagoltuk az e téren meglévő kisebb korlátokat, beiratkozási díjakat és más, a teljes ingyenesség ellen ható tényezőket.

Említettük az elmélyült olvasás kérdését. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a legtöbben az 500 szónál hosszabb szövegeket kinyomtatják, mert a számítógép képernyője nem alkalmas hosszabb szövegek olvasására. A könyvtárak számára sokkal drágább lenne a licenck megvásárlása és a nyomtatás, mint a papíralapú dokumentumok beszerzése. A könyvtárak számára nem felel meg, hogy a fájlok minden egyes eléréséért, letöltéséért, kinyomtatásáért fizetni kelljen egy csak-digitális könyvtárban. Ez csak az egyes, a könyvtárat nem használó felhasználók számára alternatíva.¹⁵

A hozzáférést egyébként is korlátozza, hogy a digitális könyvtárakban található multimédia-anyagok használata nem lehetséges mindegyik számítógépen.¹⁶ Ráadásul a számítógépek árcsökkenésének vannak határai, tehát igazán olcsók sohasem lesznek.

A digitalizálás közismerten költséges tevékenység. Ezen kívül nincs még a digitális állományvédelem kialakult, szabványos gyakorlata. Várható, hogy majd – költséges módon – kell az elavult hardverokról, szerverekről más technológiákat képviselő eszközökre telepíteni az anyagokat. Ráadásul sok dokumentum a kiadóknál lesz elérhető, akiktől

aligha várhatjuk el, hogy a piaci értéküket veszített anyagokat archiválják, tehát ezek veszendőbe mehetnek.¹⁷

A gépesített könyvtár

A papíralapú és a digitális (elektronikus) könyvtár között van még egy lépcsőfok: a gépesített (automatizált könyvtár), amelyben a munkafolyamatokat gépesítettük, de a könyvtári anyagok döntő többségükben még mindig papíron és papírhoz hasonló médiumokon maradtak. Ma a könyvtárak már jelentős részben ilyenek, vagy azzá válnak, azzal a közeli kilátással, hogy elektronikus könyvtárakká kell fejlődniük.¹⁸

A digitális könyvtárakkal kapcsolatos társadalomtudományi kutatás

A digitalizálás a technikai megoldások keresésén túl még a fenti problémák mellett másokat is felvet, amelyeket érdemes lesz a jövőben alapos vizsgálatnak alávetni.

Ilyeneket azonosított munkatársaival *Christine Borgman*. Lássunk ezekből néhányat.

Nyilvánvaló, hogy a digitális könyvtárakkal emberek és csoportjaik kerülnek kapcsolatba. Ezen belül valószínűsíthető, hogy a digitális könyvtárak potenciális létrehozói és használói egyaránt heterogén csoportokat alkotnak. Mikor kell tehát egy-egy individuális használó, egyedi csoport, közösség igényeihez szabni a digitális könyvtárakat?

Milyen demográfiai és más tényezőket kell ezzel kapcsolatban figyelembe vennünk? Hogyan tehetjük ugyanazt a tudományos anyagot egyaránt hasznossá a kutatók és az iskolások számára?

Felmerülhetnek annak a kérdése is, hogy mit jelent az olvasás a multimédia környezetben. Milyen segítségre van ilyen körülmények között szüksége a digitális könyvtárak olvasóinak?¹⁹

Ugyancsak Borgman az, aki felhívja a figyelmünket a többnyelvű hozzáférés kérdéseire. A hálózatok ugyanis alkalmasabbak az angol nyelvű kommunikációra, amely dominál is használatukban. Ugyanakkor szükség volna a többnyelvű keresésre, a szövegek gyors fordítására.²⁰

A katalógusok és a bibliográfiák egyesítése

Az információtechnológia fejlődésével és a hálózatok adta lehetőségek folytán a felhasználó egyetlen terminálról kereshet könyvtári katalógusokban, továbbá index- és referátum-adatbázisokban. A lehetőség az egységességgel szemben támasztott elvárásait is növeli.

A számítógépes folyamatok lehetővé teszik, hogy a bibliográfiai és katalógusrekordokat oly módon kapcsolják össze, ami korábban kivitelezhetetlen volt.

A bibliográfiák nyújtotta hozzáférés ugyanis nemcsak az indexelés finomságában szárnyalja messze felül a katalógusokét, hanem a rekordok mennyiségében és változatosságában is.

Kiterjedt és kényelmes hozzáférést kell tehát biztosítani a bibliográfiákhoz.

A katalógusokhoz hasonlóan a bibliográfiákban is lehetővé tehető, hogy megállapíthassuk a dokumentum lelőhelyét, a raktári jelzetét, és azt, hogy hány példány áll rendelkezésre belőle a helyi könyvtári gyűjteményben.

Kényelmes megoldást jelentene, ha a bibliográfiákban való keresést egy vagy több adott könyvtár gyűjteményeiben való keresésre lehetne korlátozni.²¹

Az online katalógusok keresési eszközeit alapvetően az index- és referátum-adatbázisoktól vették át. Ennek okán lehetséges, hogy azonos vagy kompatibilis szabványokat alkalmazzunk a katalógusokra és az indexekre (referátum-adatbázisokra).²²

Összegzés

Megismételhetjük, hogy a papíralapú dokumentumok, főként könyvek továbbra is központi szerepet fognak betölteni a tudományos könyvtárak gyűjteményeiben. Igaz, nem az egyetlen hordozót fogják jelenteni és az elmúlt évszázadokkal szemben nem is fog dominálni ez a hordozó. Emellett együtt fog élni a hipertext és a lineáris szöveg, a könyvtárosi közvetítést igénybe vevő és a végfelhasználói hozzáférés, a gyűjtemények építése (birtoklása) és a hozzáférés biztosítása, a fizikai helyként is fontos és a falak nélküli könyvtár együttélése.

Ne felejtjük el, hogy a digitalizálás úttörői éppen a könyvtárak voltak a katalóguscédulák retrospektív konverziójával.²³

A könyvtárosok sok mindent tudnak tehát. A feladatok egy jelentős része sem új, de meg kell tanulnunk bánni a digitális dokumentumokkal. Ha ugyanis a fejlődésről nem veszünk tudomást, homokba dugjuk a fejünket. Ez esetben pedig valóra válhatnak a könyvtár jövőjére vonatkozó pesszimista jóslatok. Az a könyvtár, amely nem tart lépést a környező világ fejlődésével – legalább könyvtárosai szemléletében – valóban lemarad és előbb vagy utóbb szükségtelenné válik, bármennyire szükség van általában könyvtárakra.

Irodalom

1. KUNY, T. - CLEVELAND, G.: The digital library: Myths and challenges. In: IFLA Journal, Volume 24, No. 2, 1998. pp. 107-118. <http://www.ifla.org>

- BUCKLAND, M.: A könyvtári szolgáltatások újratervezése. Budapest: OSZK, 1998. p. 14.
2. Buckland i. m. pp. 12-13.
3. CRAWFORD, W.: Paper persists: Why physical library collections still matter. In: Online. January, 1998., <http://www.online.com/onlinemag/OL1988/crawford.html>
4. WATERS, D. J.: What are digital libraries? In: CLIR Issues. No.4, July-August 1998. <http://www.clir.org/pubs/issues/issues04.html>
5. Buckland i.m. p. 52.
6. Waters i.m.
7. Buckland i.m. p. 55.
8. Ezt Waters is leírja, továbbá hasonlóképpen vélekedik Kuny és Cleveland is.
9. PINFIELD, S. et al: Realizing the hybrid library. In: D-Lib Magazine. October 1998. <http://www.dlib.org/dlib/october1998/10pinfield.html>
10. Buckland i.m. p. 7.
11. Buckland i.m. pp. 52-53.
12. OBER, J.: The California Digital Library. In: D-lib Magazine. March, 1999. [Http://www.dlib.org/dlib/march99/03ober.html](http://www.dlib.org/dlib/march99/03ober.html)
13. SOSTERIC, M.: At the speed of thought: Pursuing non-commercial alternatives to scholarly communication. In: ARL 2000. <http://www.arl.org/newsltr/200/sosteric.html>
14. MANN, Th.: Reference service, human nature and copyright - in a digital age? In: A Library of Congress Institute: Reference service in a digital age. <http://lcweb.loc.gov/rr/digiref/mann.html>
15. Crawford i.m.
16. Kuny és Cleveland i.m.
17. Crawford i.m.
18. Buckland i.m. p. 16.
19. BORGMAN, Ch. L. et al.: Social Aspects Of Digital Libraries. Final Report to the National Science Foundation; Computer, Information Science, and Engineering Directorate; Division of Information, Robotics, and Intelligent Systems; Information Technology and Organizations Program. (1996) <http://www.gslis.ucla.edu/DL/>
20. BORGMAN, Ch. L.: Multi-Media, Multi-Cultural, and Multi-Lingual Digital Libraries. Or How Do We Exchange Data In 400 Languages? In: D-Lib Magazine, June 1997. <http://www.dlib.org/dlib/june97/06borgman.html>
21. Buckland i.m. pp. 42-43.
22. FATTAHI, R.: Library cataloging and abstracting and indexing services: reconciliation of principles in the online environment? In: Library Review, Vol.47, No4., 211-216.
23. Crawford i.m.